

مهدی فدایی مهربانی

حکمت، معرفت و سیاست در ایران

اندیشه‌های سیاسی در ایران
از کتب اصفهان تا حکمت اسلامی

نشرنی

نشر نی

حکمت، معرفت و سیاست در ایران
اندیشه سیاسی عرفانی در ایران
از مکتب اصفهان تا حکمای الهی معاصر
مهدی فدایی مهربانی

چاپ اول تهران، ۱۳۹۳
تعداد ۱۰۰۰ نسخه
قیمت ۲۶۰۰۰ تومان
لیتوگرافی باختر
چاپ شمسه خوش‌نگار
ناظر چاپ بهمن سراج

تمامی حقوق این اثر محفوظ است. تکثیر یا تولید مجدد آن کلاً و جزئاً،
به هر صورت (چاپ، فتوکپی، صوت، تصویر و انتشار الکترونیکی)
بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است.

شابک ۴ ۳۲۴ ۱۸۵ ۹۶۴ ۹۷۸

www.nashreney.com

www.ketab.ir

سرشناسه: فدایی مهربانی، مهدی، ۱۳۶۱ -
عنوان و پدیدآور: حکمت، معرفت و سیاست در ایران: اندیشه سیاسی عرفانی - ایران، از مکتب اصفهان
تا حکمای الهی معاصر / مهدی فدایی مهربانی.
مشخصات نشر: تهران، نشر نی، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری: ۵۵۲ ص.
شابک: 978-964-185-324-4
وضعیت فهرست‌نویسی: فیفا
عنوان دیگر: اندیشه سیاسی عرفانی در ایران، از مکتب اصفهان تا حکمای الهی معاصر.
موضوع: عرفان و سیاست - ایران.
رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۲ ح ۸ ۴ ف/ BP۲۸۶
رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۸۳
شماره کتابشناسی ملی: ۳۱۹۳۰۶۵

فهرست مطالب

۱۱	 مقدمه
۱۷	 فصل ۱. روش‌شناسی معنایی
۱۸	 سطح نخست: روش‌شناسی کمال‌الذوق
۲۳	 متافیزیک و تفکر انتزاعی
۴۰	 متافیزیک و سکولاریسم
۴۶	 تفکر انضمامی چیست؟
۶۲	 جهان‌شناسی، زمان و فهم
۶۸	 وجود، معرفت و حقیقت
۸۱	 سطح دوم: تحلیل استعاره‌ای
۹۰	 سطح سوم: نظام معنایی و تأویل وجودی
۱۰۱	 نظام معنایی چیست؟
۱۰۹	 مواجهه با نظام معنایی مورد خوانش
۱۱۷	 فصل ۲. روح اندیشگی ایران عصر صفوی
۱۱۹	 صوفیان بر سریر قدرت
۱۲۱	 گسترش تشیع در ایران
۱۳۰	 نظام‌های معنایی متداخل
۱۵۶	 جدال درون‌مذهبی اخباری-اصولی
۱۶۰	 مکتب اصفهان و حلقه حکمای پیشرو
۱۶۱	 شیخ بهایی
۱۶۵	 میرداماد
۱۶۹	 میرفندرسکی

فصل ۳. اندیشه سیاسی عرفانی در ایران؛ از مکتب اصفهان تا پایان صفویان.....	۱۷۹
انسان و جهان.....	۱۸۳
منابع و مختصات تأمل عرفانی در باب سیاست.....	۱۸۶
علم الاخلاق سیاسی.....	۱۸۹
معرفی رسالات علم اخلاق سیاسی عصر صفوی.....	۲۱۴
ابن همام کیست؟.....	۲۳۴
دالحسیب علوی.....	۲۴۱
اندیشه سیاسی بر مبنای عهدنامه مالک.....	۲۴۵
جران و عهدی که روز الست بسته شد!.....	۲۵۰
اندیشه سیاسی مبتنی بر فلسفه اخلاق حکمت الهی.....	۲۵۵
غیاث الدین منصور دشتی.....	۲۵۶
محسن فانی کشمیری.....	۲۶۴
علی بن طیفور نظامی.....	۲۷۴
صدرالدین شیرازی.....	۲۷۹
نظام معنایی مآصدرا.....	۲۸۱
جهان‌شناسی سه لایه.....	۲۸۴
اندیشه سیاسی صدرالدین شیرازی.....	۲۸۷
نبوت، شریعت، و سیاست.....	۲۹۱
نظام معنایی مولی محسن فیض کاشانی.....	۲۹۵
اندیشه‌های سیاسی فیض کاشانی.....	۳۰۲
گونه‌شناسی سیاست.....	۳۰۵
الف) آینه شاهی.....	۳۰۹
ب) رفع الفتنة.....	۳۱۵
میراث سیاسی مکتب اصفهان.....	۳۱۸
فروپاشی صفویه و خوانش ما از آنان:.....	۳۱۹
اندیشه سیاسی شرایط بحران.....	۳۳۱
اندیشه سیاسی قطب‌الدین نیریزی.....	۳۳۴
تعهدنامه سیاسی حاکم و مردم.....	۳۳۷
فصل ۴. عصر فترت و زمانه حسرت.....	۳۴۵
ردپایی از اندیشه سیاسی علما: عصر سکوت و زمزمه.....	۳۵۴
فصل ۵. اندیشه سیاسی عرفانی از عصر قاجار تا حکمای الهی معاصر.....	۳۶۱
روح اندیشگی ایران عصر قاجاری.....	۳۶۱

سیاست و ریاست مطلوب شرع	۳۷۷
علم الاخلاق سیاسی	۳۸۳
اندیشه سیاسی بر مبنای عهدنامه مالک	۴۰۵
محمدتقی دزفولی	۴۰۶
اندیشه سیاسی مبتنی بر فلسفه اخلاق حکمت الهی	۴۰۹
ابراهیم عبدالجلیل تبریزی	۴۱۰
مشکاة حمدیه و حاج میرزا آقاسی	۴۱۲
محمداسماعیل افغانی	۴۱۸
نصراشاه مازنی	۴۲۰
کابلی؛ از من مجازی تا وطن حقیقی	۴۲۵
هدایت‌الله آشنائی	۴۲۹
موسی بن علی رضای سیاسی	۴۳۱
اهمیت سید جعفر کسری	۴۳۸
معرفت و سیاست عرفانی	۴۴۰
آقا محمدعلی شریف کرمانشاهی	۴۵۵
آقا محمدرضا قمشه‌ای	۴۵۷
خلافت کبری	۴۵۹
از سیاست تا ریاست	۴۶۲
حکما و عرفای معاصر	۴۶۶
فصل ۶. استقرار اندیشه سیاسی حکمای الهی	۴۷۱
میرزا محمدعلی شاه‌آبادی	۴۷۵
اندیشه سیاسی شاه‌آبادی	۴۷۷
آیت‌الله روح‌الله خمینی	۴۸۰
ولایت فقها در نظام معنایی عرفانی	۴۸۶
از معرفة النفس تا فقه النفس	۴۹۱
حکم اسلامی و حق مردمی	۵۰۱
ولایت و ولایت	۵۰۵
ولایت الهی و ولایت طاغوت	۵۰۶
نتیجه‌گیری	۵۱۱
منابع	۵۱۵

مقدمه

ماهیت سیاست چیست؟ آیا سیاست یک فن است، یا یک هنر یا دانش است؟ آیا سیاست می‌تواند متعلق حکمت و معرفت قرار گیرد؟ با این سؤالات، سیاست دارای حقیقتی است که باید ادراک گردد یا تنها یک فن یا هنر است؟ این پرسش‌ها مقدمه‌ای برای حقیقتی است که در باب ماهیت اندیشه‌های سیاسی در ایران، در حد فاصل میان مکتب اصفهان تا حکمای الهی معاصر است. در این رساله در پی بررسی این نکته هستیم که اندیشه سیاسی عرفانی در ایران در فاصله زمانی مذکور دارای چه مضامین و ویژگی‌هایی است. غالب آثاری که تا کنون درباره تاریخ اندیشه سیاسی در ایران به نگارش درآمده، سیاست را ذیل حکمت عملی در فلسفه مشائی بررسی کرده‌اند و بدین ترتیب نسبت به بخش عظیمی از سنت فکری این سرزمین، یعنی حکمت الهی و فلسفه اشراقی، غفلت ورزیده‌اند. ما در این رساله در جست‌وجوی ماهیت اندیشه سیاسی در متون عرفانی و اشراقی بوده‌ایم که متأسفانه غالباً نادیده انگاشته شده‌اند و همین غفلت، بدل به مبنای روش‌های عجولانه در باب اندیشه سیاسی در ایران گشته است.

حاصل این غفلت، عدم آشنایی با سنخ خاصی از اندیشه سیاسی است که تا به امروز نسبت به آن، ما را از درک و فهم ماهیت کلی اندیشه سیاسی در ایران هم ناتوان خواهد کرد.

باید اذعان کرد که مطالعات اندیشه سیاسی ایرانی میراث‌دار اسلوب پژوهشی منجمد و ایستاده‌ای است که اندیشه سیاسی را به مثابه بخشی از علم سیاست^۱ و نهایتاً فلسفه عملی — و نه دانشی دارای وجوه معرفت‌شناختی — در نظر می‌آوردند؛ این تصویر ارسطویی نسبت به علم سیاست که متأثر از تفسیر ارسطو از حکمت عملی بود، حکمت عملی را به فن یا صنعتی بدل می‌کند که در سطح پراگماتست و از وجوه معرفتی خالی است (اگرچه ارسطو سیاست را بخش سوم حکمت عملی می‌داند). بدیهی است که این نگرش حاوی بی‌توجهی ذاتی نسبت به حکمت و معرفت است. ما در این رساله سعی داریم نشان دهیم که اندیشه سیاسی حکمای الهی در ایران برخلاف

رویکرد مشائیون، سیاست را از منظر معرفت می‌نگرد و این به دلیل تأثیراتی است که از عرفان اسلامی یافته است. بنابراین، منظور ما از اندیشه سیاسی عرفانی چیزی جز اندیشه سیاسی حکمای الهی نیست.

هرگز نباید تصور کرد که آثار اندیشه سیاسی عرفانی از زاویه‌ای زیبایی‌شناسانه به سیاست می‌نگرند. این آثار دارای ابعاد جدی هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و جهان‌شناختی‌اند که کاملاً بر مبنای نظامی عقلانی طرح شده‌اند، نه انتزاعیاتی ذهنی و مفهوم‌پردازانه. نیاز به توضیح نیست که سویه دیگر نگاه زیبایی‌شناسانه به سیاست، ظاهر قرائت‌های توالیتر در آن است و باید گفت اندیشه سیاسی عرفانی به طرزی بنیادین با منظر اقتدارگرایانه و تالیتر به سیاست مغایر است.

این که مشخص است، امروزه حتی اگر نگاهی هم به فیلسوفان قدیم و اندیشه سیاسی آن‌ها شود، با عین علم سیاست مدرن است و بدین ترتیب، به بهانه این که این اندیشه مغایر با محدودیت‌هایی است که انسان عصر جدید می‌فهمد آفریده است، آن را از حوزه مطالعات سیاسی حذف می‌کنند. این دیدگاه که سعی دارد همه پدیده‌های انسانی را به امور کثی و فیزیکی محدود کند، خود را نسبت به امکان‌های فهم ساحت‌های دیگر عالم وجود می‌بندد و بدین ترتیب سیاست انسان، صرفاً به سیاست او در عالم حضور فیزیکی یا «زیست‌جهان» اش بدل می‌شود. بدین‌ترین مدعای اندیشه سیاسی حکمای الهی، گشودن افق‌هایی در عوالم حضور انسان است که او نسبت به آن غافل است؛ و این غفلت هرگز بدین معنی نیست که آن افق‌ها وجود ندارند. با این توصیفات، اندیشه سیاسی عرفانی به معرفت و شناخت خویش، جهان هستی، و خالق هستی آغاز می‌شود.

در مقابل دیدگاه تقلیل‌گرا که حضور انسان را به حضور فیزیکی اش محدود می‌کند، حکمت الهی به بهبود نحوه حضور انسان در این جهان نظر دارد، اما این حکمت هرگز به علمی ابزاری و سودجویانه بدل نخواهد گشت. علم جدید به جهت سلطه عقلانیت ابزاری در آن، انحراف سود ستانه برخوردار است و به همین جهت متجددین از تصور سنخی از اندیشه سیاسی که توجه خود را صرف جهانانی فراسوی جهان محسوس کند ناتوانند. ما در این متن نشان خواهیم داد که این دیدگاه ریشه در دو آلیس فلسفی در غرب دارد. در مقابل، حکمت الهی قابل به تفکیک حقیقت و واقعیت، که خود ریشه در تفکیک نظر و عمل دارد، است. این دوگانگی مبنایی برای سکولاریسم و در نهایت نفی جنبه قدسی پدیده‌هاست.

این قداست‌زدایی از علوم، مبنایی برای تبعید سیاست به حوزه عرفیات است؛ یعنی چیزی که در نهایت انسان را نیز یکه و تنها در جهان خویش رها می‌کند. در این شرایط، اساسی‌ترین مشخصه اندیشه سیاسی عرفانی ترسیم نمای کلی جایگاه انسان در هستی است؛ این که از کجا آمده و به کجا می‌رود. اما در این میان، منزلی وجود دارد که میان مبدأ و مقصد او قرار دارد و آن اقامتگاه فعلی او در جهان است. اندیشه سیاسی عرفانی بر مبنای حضور انسان در این اقامتگاه شکل می‌گیرد. حکمای الهی همواره به ما گوشزد می‌کنند که به خصلت موقتی و گذرا بودن این جهان اذعان داشته باشیم. آن‌چه در متون اندیشه سیاسی عرفانی جالب توجه است این است

که این متون حاوی نوعی تلنگر برای بیداری از خواب غفلتی است که ما را مقید به نحوه بودن جهانمندانمان می‌کند. این متون به سیاست از زاویه قدرت قاهرانه نمی‌نگرند، بلکه قاعده‌های سیاسی وارونه را بر سر جای خود می‌نشانند و به بهانه اعمال قدرت، تفسیر از طبیعت انسانی را به تحریف نمی‌کشانند. نمونه‌ای کوچک از این تلنگرهای بیدارگرانه در رساله‌ای به نام *انسان‌شناسی* وجود دارد که در کتابخانه آیت‌الله مرعشی قم نگهداری می‌شود. (ف/مرعشی، ج ۳۳: ۶۴۴) نویسنده به‌سادگی یک داستان عارفانه شرح می‌دهد که سرمایه اصلی زندگی انسان چگم در حال اتمام است: «مثل آن درویش یخ‌فروش شنیده‌ای» که یخش کسی نمی‌خرد و می‌گذاخت و فریاد می‌دانش که رحمت کنید بر کسی که مایه‌اش می‌گذازد» و «همی می‌گفت و اشک می‌بارید که پشیمان بماند و کس نپزید؛ هر تو را چیزی است و متاعی است که آن خارج توست و از بود و نابود آن چیز تو را هیچ رنجی و راحتی نیست و سودی [آزبان نمی‌رسد، در نگاه‌داشت آن جد و جهد بسیار می‌کنی و روزگار در حفظ آن ضایع می‌کنی و این عزیز سرمایه و لازم وجود توست و سود و زیان تو از بود و نابود اوست، او را چنان مهمل گذاشته و به باد بر می‌آورد! پس آنکه بد می‌کنی و با خود بد می‌کنی.» (نسخه خطی ۱۳۳۷/۳ مرعشی: ۵۹)

این پژوهش به لحاظ روش‌شناسی، بر اساس تحقیق بر مبنای نظام معنایی استوار شده است و به‌منظر می‌رسد تنها از طریق تحقیق بر مبنای نظام معنایی است که می‌توان تصویر درستی از متون حکمای الهی به دست آورد. بدین جهت این رساله در قالب روش متعارف به روش‌شناسی اسالات دانشگاهی نگاشته نشده است. بر کسی مشخص نیست که پژوهش‌های معاصر چه زمانی از تسلط روی روش‌شناسی پوزیتیویستی رها خواهند شد. هنوز تعداد کسانی که اصرار دارند بگویند برای آغاز پژوهش باید «فرضیه» مشخصی را انتخاب کرد و سپس به دنبال اطلاعاتی برای اثبات آن چه فرض گرفته شده گشت، کم می‌شوند؛ و به‌طریق تأسف‌انگیزی این اشتباه را جزو «روش تحقیق» در نظر می‌آورند، غافل از این که محقق به دنبال حقیقتی است که در این شرایط چهارده در این شرایط ارائه «فرضیه» پیش از تحقیق یعنی به پایان رساندن تحقیق، پیش از آغاز آن، به‌هم‌حالت می‌گردد؛ ایم در این رساله از دور تکراری فرضیه پیش از تحقیق، یا پاسخ قبل از پرسش اجتناب کنیم و در پی حقیقت‌یابی باشیم که سخن حکمای الهی است.

در مورد نحوه ارجاعات در رساله، برای آثار چاپی و چاپ سنگی، شیوه ارجاع به ناگفته‌ها، یاد شده و در انتهای رساله فهرست منابع مورد استفاده ذکر شده است. در مورد نسخ خطی، ابتدا نام نویسنده، سپس نام نسخه، شماره نسخه و محل نگهداری آن ذکر شده است. برای سهولت مطالعه مخاطب، فهرست کتابخانه‌ها در پراچاع به‌صورت اختصاری درآمده و شیوه ارجاع به‌صورت زیر نمایش داده شده است:

- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی: ف/ملی
- فهرست نسخ خطی عربی کتابخانه ملی: ف/ملی-عربی
- فهرست نسخ خطی کتابخانه دانشگاه تهران: ف/دانشگاه
- فهرست نسخ خطی کتابخانه ملک: ف/ملک

- فهرست نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی: ف/رضوی
- فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی: ف/مجلس
- فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت الله مرعشی: ف/مرعشی
- فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا): ف/دنا
- فهرست نسخ خطی کتابخانه آیت الله گلپایگانی: ف/گلپایگانی
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مؤسسه حضرت آیت الله بروجردی: ف/بروجردی
- فهرست نسخ خطی کتابخانه مدرسه سپهسالار: ف/سپهسالار
- فهرست میکروفیلم‌های دانشگاه تهران: ف/میکرو
- فهرست کتابخانه اهدای سید محمد مشکوة به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران: ف/مشکوة
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران: ف/الهیات
- فهرست نسخ خطی دانشکده حقوق دانشگاه تهران: ف/حقوق
- فهرست نسخ خطی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران: ف/ادبیات
- فهرست نسخ خطی دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد: ف/ادبیات فردوسی
- فهرست نسخه‌های خطی مرکز احیاء میراث اسلامی: ف/مرکز احیاء
- فهرست کتاب‌های فارسی مجتبی سمنوی: ف/سمنوی
- فهرستواره کتاب‌های فارسی احمد منزوی: ف/منزوی
- فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا): ف/دنا
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی منزوی، مؤسسه فرهنگ R.C.D: ف/R.C.D
- فهرست نسخه‌های خطی مدرسه رضویه قم: ف/رضویه
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه میرزا محمد کاظمینی یزدی: ف/کاظمینی
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ارگانی بهیانی: ف/ارگانی
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جهندیر پاکستان: ف/جهندیر
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های عمومی و آرشیو پتیلا پنجاب: ف/پتیلا
- نشریه نسخه‌های خطی دانشگاه تهران: نشریه
- مجموعه نسخه‌های خطی فارسی فرهنگستان علوم جمهوری ازبکستان: ف/فرهنگستان ازبک
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه رونقی - شهر سبز ازبکستان: ف/رونقی
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه ملیه اسلامی دهلی نو: ف/ملیه اسلامی
- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامعه همدرد، تعلق آباد دهلی نو: ف/همدرد
- مجموعه دست‌نویس‌های خاوری آکادمی علوم جمهوری تاشکند ازبکستان: ف/آکادمی

- فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج بخش پاکستان: ف/گنج‌بخش
- فهرست ناتمام تعدادی از کتاب‌های کتابخانه سلطنتی: ف/ناتمام

- Concise Descriptive Catalogue Of the Persian Manuscripts in the Curzon Collection of the Asiatic Society of Bengal: Bengal
- Supplementary Handlist of Persian Manuscripts of the British Library: British Library
- Catalogue of the Persian, Urdu and Arabic Manuscripts in the Dacca University: Dacca
- Conspectus of the Manuscripts, Bodleian, Oxford: Bodleian
- Catalogue of the Persian Manuscripts in the Library of the Indiana Office: Indiana Office

در مورد منابع کتابخانه‌های داخلی و خارجی، و منابع دیگر، شیوه ارجاعات به شکل متعارف خواهد بود. در طول نگارش این کتاب که رساله دکتری این‌جانب در دانشگاه تهران بود، از مساعدت دوستان و اساتیدم بهره بردم. به ویژه از اساتید بزرگواران آقایان دکتر علیرضا صدرا، دکتر داود فیرحی، دکتر مهدی ساداتی‌نژاد، دکتر احمد خالقی، دکتر عبدالجباری، دکتر عبدالحسین خسروپناه و دکتر اسماعیلی کمال تشکر را دارم. در طی مدت مطالعه و تحقیق نیز بزرگواران اساتید و محققان شهرهای مختلف برای دست‌یابی به نسخ خطی کمکم کردند که به جهت جلوگیری از اطالة کلام از آوردن نام می‌ان‌ها خودداری می‌کنم و برای همگی از ایزد منان آرزوی خیر دارم. از جناب آقای فرهاد مزدرانی سرپرستار محترم نشر نی که نکات عالمانه‌ای را در تصحیح متن گوشزد کردند سپاسگزارم. همچنین باید از استاد منوچهر باقری که در حضورشان شاگردی کردم و از دکتر سید حسین نصر به جهت پاسخ به پرسش‌های بی‌جوابم و از فرزندان ایشان که متذکر شدند، و همسر من که در طول نگارش این اثر بزرگوارانه همراهی‌ام کرد تشکر کنم. و در نهایت شکر خداوندی که ملک و ملکوت و هر آنچه هست، در ملک اوست؛ فَسُبْحَانَ الَّذِي يَبْدِئُ الْمَلَكُوتَ كُلِّ شَيْءٍ وَيُعِيدُهُ ثُمَّ يَرْجِعُهُ إِلَى يَدِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ.